

GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT ÖNÉLETRAJZI TÖREDÉKE.

Gróf Lónyay Menyhért itt közölt önéletrajzi töredékét a következő levél kíséretében vettük:

Tisztelt szerkesztő úr! Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékét a család beleegyezésével itt küldöm a *Budapesti Szemle* számára.

Keletkezésének ez a története:

1884 február havában Abazziában időzött a boldogult és ott a nap legnagyobb részét Fraknói Vilmosmal töltötte, kinek személyét és társaságát igen kedvelte, s kinek gyöngéd figyelméről nekem sokszor elérzékenyedve beszélt. Egyáltalában, ha volt ember, kinek szívét a világ helytelenül ítélte meg, Lónyay Menyhért ilyen. Tanúságot tesznek erről 1860-tól fogva vezetett naplói, melyek napról-napra készülvén s családja legkényesebb ügyeivel is foglalkozván, bizonynyal nem a végből irattak, hogy őt a világ előtt másnak mutassák, mint a milyen volt. Az izzó szenvedélyek, melyek sokszor lázba ejtették, a keserű kiábrándulások, melyek erejét eltompították, hiven tükröződnek bennök. Gyakran kemény, sújtó és nem mindig igazságos a vélemény, melyet emberekről és tényekről nyilvánít; de a ki olvassa, ha az író személye iránt még oly elfogult is, kénytelen meggyőződni, hogy e naplók Lónyay igaz érzéseit festik. S ez önéletrajzi följegyzések is mutatják, hogy Lónyay minden esetre oly ember volt, ki hálát érzett minden jóért, melyet vele tettek.

Abazziában múltját beszélte el nekünk a hangulat ama szelid békejével, melyet fájó betegség és a maga és kortársai

tetteivel való leszámolás szűlnék az emberben, s bennünket tisztelettel töltött el lelke emelkedettsége, a mely viselt dolgainak jellemzésében, s másokról mondott ítéleteben nyilvánult.

Egy idő múlva Fraknoi Vilmos elutazott Abazziából, s a grófné panaszosan beszélt nekem, hogy férje már most szakadatlan munkával tölti napjait és hogy ennek nyoma van egészsége állapotában. Tétlen nem tudott lenni. Úgy gondoltam, más dolognál kevésbbé fárasztja őt, ha kapcsolatosan elmondja élete történetét. Egy reggel megkértem erre. Kapva kapott az ajánlaton s ebéd után már hozzáláttunk a munkához. Másnap azonban észrevettem, hogy nem jót tettem: bágyadtan és kimerülve hagyta el szobámat. Harmadnap megijedtem, látván, mily mértékben fokozódnak e tünetek. A negyedik napon azt mondtam neki, hogy idegeim megint háborognak, hogy az írás nagyon fáraszt, hogy egész éjjel vele s ifjúságával álmodom: nem folytathatjuk. Mód nélkül sajnálta, hogy autobiographiáját abban kell hagynia. Mutogatta, hogy délelőttönként mennyi jegyzeteket tett összefüveteleink számára. De nekem nem volt hozzá lelkem, hogy a munkát folytassam.

Íme a töredék.

Szíves jóindulatába ajánlva magamat, vagyok, tisztelt szerkesztő úr

Buda-Pest, 1885 május elsején

alázatos szolgája
Kónyi Manó.

* * *

Villa Sikich, Abazzia, 1884 február 17.

A református egyetemes convent 1883 augusztus havára Kolozsvárra volt összehíva. Ott meghülés következtében megbetegedtem és így jutottam az adrai tenger partjához. Buda-Pesten nekem adott ígéretét beváltva, itt meglátogatott Kónyi Manó, a kit immár huszonhárom esztendeje hogy ismerem és becsülök és a ki irányomban mindig a legőszintébb jóakarrattal és barátságos érzelmekkel volt. Ő már régibb ideje foglalkozik Deák Ferencz beszédei összegyűjtésével és több évvel ezelőtt fölkért engem is, hogy ha Deák Ferenczre vonatkozó jegyzeteim vannak, közöljem azokat ő vele. Kíván-

ságát teljesítettem. Most vele újra találkozáván, azon élénk érdeklődésnél fogva, melyet irántam mindig tanúsított, megkért arra, hogy élményeimet, a mennyire emlékemben vannak, beszéljem el ő neki s ő föl fogja azokat jegyezni. Ugyanezt nem egyszer szívemre kötötte édes anyám is, eddig azonban erre nyugodt óráim nem volt. Midőn ez év elején súlyos betegen Bécsben a Lövy-féle gyógyintézetben Ultzman tanár gondos kezelése alatt voltam, édes anyámtól levelet kaptam, melyhez csatolva megküldötte nekem Zschocke *Selbstschau*ját azon czélból, hogy rávegyen: vessek én is hasonló visszapillantást múltamra. Ennek elolvasása fölkelte bennem a vágyat, hogy nem ugyan a nyilvánosság számára, hanem főképen családomnak, én is megírjam visszaemlékezéseimet. Kónyi fölszólítása tehát alkalmas időben jött. Most itt együtt vagyunk az ő abazziai szobájában és én minden előkészület nélkül, a nélkül, hogy a kellő adatok nálam volnának vagy akár csak időm is volna emlékeim összegyűjtésére, Kónyi azon biztatására, hogy ne mulasztam el a kínálkozó alkalmat, úgy a hogyan tudom, elbeszélem neki múltamat és ő följegyzí azt.

Születtem Nagy-Lónyán 1822 január 6-dikán Háromkirályok napján. Minthogy nagyatyámat Menyhértnek hívták és többen is voltak a családban e néven, atyám kívánatára a Menyhért nevet kaptam. A nagylónyai udvar baloldalán ma is megvan az a szerény épület, a hol én, és 1823 február 12-dikén Albert testvérem, később pedig Etelka húgom születünk. Szemben állt egy hasonló ház és a középén épült azóta a kastély. Családom azon ágának — a naményi ágának — melyhez tartozom, nem volt Nagy-Lónyán lakóháza. Nagyatyám a vásáros-naményi udvarban született, a mely azután testvérenek, Lónyay Lászlónak, Bereg megye híres alispánjának, jutott osztályrészül; nagyatyám pedig Debreczenbe költözött saját házába. Nagy-Lónyán atyám, mint Bereg megye alispánja a tiszti lakba költözött és ezt, midőn megházasodott, kibővítette.

Mi volt akkor a harmincezer holdból álló nagylónyai uradalom és micsoda ma! Ősi tölgyerdő borította a területet és midőn a szomszédba elmentünk, gyakran kerülgetnünk kellett a ledőlt ős fákat, melyeket az éjjeli vihar az út nyomára dobott. Mily nagy értékűek ma az ilyen fák, melyeket a

gyakori inesegekben, midőn a Tisza áradása tönkre tette az úrbéreseket termését, százával adományoztunk nekik, kik azután a szomszédban tüzelő fának adták el. A tagosítás és különösen a Tisza szabályozása következtében ma művelés alatt van az egész terület, mely századokon át családunk birtokát képezte, de akkoriban csak alig néhány száz hold volt szántóföld, s ezt is külön töltésekkel kellett a víz ellen védeni. A szerény tiszti lak mellé új lakóház emelkedett és körülötte majorság van.

Gyermekkori legrégibb emlékeim Deregnővel vannak kapcsolatban, atyai nagyatyám, Lónyay Gábor, ősi lakóhelyével és Tuzsérrel, hol nagyatyámnak 1825-ben bekövetkezett halálától fogva 1829-ig laktunk. Élénken emlékszem, bár kis gyermek voltam, anyai nagyatyámnak, Ungvármegye főispánjának és Beregvármegye főispáni helytartójának, súlyos betegségére. Midőn halálát közeledni érezte, magához emelt ágyába, simogatott, ölelgetett és így búcsúzott el legidősebb unokájától. Halála után összehívtak mindnyájunkat, kik a deregnői kastélyban laktunk. Engem leginkább az érdekelt, midőn az archivumból kihozták a fegyvereket, a régi öltözeteket. Az öreg kulcsár egy csákót tett a fejemre és egy jágerkardot akasztott a nyakamba. Nagy csörtetve mentem végig a lépcsőn és ma is látom a mosolyt, melyet megjelenésem mely gyászba borult anyám ajkára csalt.

A deregnői kastély, melyet nagyatyám a Laborcz vize szigetén volt régi deregnői vár összedőlt romjaiból kezdett építeni, Zemplénmegye úri lakainak egyike volt. Gyermekkoromban és később, mint ifju is igen szívesen időztem e helyen és sok kedves emlék csatol hozzá. Utoljára akkor voltam ott, midőn mint pénzügyminiszter körútamát tettem meg. Itt lakott nagyatyám, Lónyay Gábor, ki nagyúri házat vitt. Később Gábor bátyám, ki mint fiatal ember a zempléni ellenzék élére állott és már az 1832—36-diki országgyűlésen követ volt, lakott itt.

Deregnőn észleltem legelőször a politikai irányzatokat. Itt ismerkedtem meg Graven Lajossal, ki a lengyel forradalom után nagybátyám házában talált menedéket könyv- és leveltárnok czimén. Engem megszeretett és nagy befolyást gyakorolt olvasmányaimra.

Gyermekkorom későbbi emlékei Tuzsérrel vannak kap-

csolatban, hova a család nagyatyám halála után költözködött. A tuzséri boltozott nagy szobák, a régi festésekkel, melyekből most csak a boltozatok festései vannak meg; a francia m odorban rendezett kert: ezek voltak gyermekkori élményeim színhelyei. Legkedvesebb helyeim voltak a Tisza partjára szolgáló kert és a kápolna-domb, melyet később a Tisza elmosott. A folyam oly erősen mosta a kert oldalát, hogy a kerten keresztül menő kocsútát egészen elsöpörte. Élénken emlékszem, hogy anyám testvérei, Gábor és a később elhalt János, a szünidőben egyszer sötét ejjel a pataki főiskolából Tuzséra jövet azon veszélynek voltak kitéve, hogy a kert oldalán a Tiszában leljék sírjokat. Kénytelenek voltak a kocsiról leszállani és csak egy kerítéssel át juthattak kertbe s onnan a kastélyba. Gábor bátyám ez alkalommal, a mint a kerítéssel átugrott, elvesztette pénzestárczáját. Másnap a tárczát keresni mentem és vígan vittem haza a reggelinél ülő rokonaimnak, kik örömmiaddal fogadtak.

Tuzséron a terem egyik falán Lónyay Ferencz, ki a tuzséri házat a XVIII. század második felében építtette, mint ezredes volt lerajzolva, a mint ezredét generalisának bemutatja. Egy csomó púderes hajú, czopfos német volt mellette, mint néző. A fal ez oldalán, minthogy a termet ebédlőnek használták, kredenz állt. Mily nagy volt anyám csodálkozása, midőn ebédhez jövet látta, hogy én és Albert testvérem János nagybátyám vezetése alatt villákkal fölfegyverkezve kiszürkáltuk a németek szemét, kiabálván: hunczut a német. 1827 táján volt ez, azon korszakban, midőn az ifjuság hazafias erzésektől fölhevülve, a németek ellen oly gyűlöletet táplált, hogy pár főiskolán a frakkokat a piacra kidobálták, elégették és megfogadták, hogy soha ilyen öltönyt magokra nem vesznek, hanem szűk magyar nadrágban és csizmában fognak járni.

Egyszer ugyancsak János nagybátyámmal Bárczára mentünk. Anyám testvére, Bárczay József neje, ki hajadon korában többi testvéreivel együtt velünk lakott Tuzséron, igen kérte édes anyámat: engedje meg nekem, kit nagyon szeretett, hogy házassága után Bárczára kíséressen. Anyám nem tudván sokáig nélkülem lenni, János bátyámat kérte meg, hogy hozzon haza. Kemény tél volt, bundába voltam takarva és csak az orrom látszott ki. A Bodroghöznél beszakadt alattunk

egy jéggel borított hely és mély vízbe estünk. Még most is fülemben cseng édes anyám rémületes kiáltása, midőn vizesen bementünk a tuzséri házhoz.

Számos részletet tudnék még elmondani gyermekkori emlékeimből, és különösen azon gyöngéd szeretetről, melylyel szüleim, főleg pedig édes anyám irányomban voltak. De áttérek most arra a korra, midőn a komoly tanulás ideje még nem érkezett el, gyermekkori emlékeim azonban még világosabban állanak előttem.

Édes atyámat, ki nagyatyám vagyonának kezelését, mint árváinak gondnoka átvette, a különböző vidékeken fekvő jószágokra való fölügyelet távol tartotta családjától s így mi gyermekek édes anyánk gondozása alatt álltunk; ő foglalkozott velünk és hatolt képzsünkre, kifejlődésünkre. Anyám vezetése mellett olvasni kezdettem. Anyám azt tartotta, hogy a gyermekek nevelése a bölcsőnél kezdődik és — a mit mindig helyesnek vallok — hogy a gyermekekre legjobban hatni s őket a jó úton legkönnyebb megtartani, ha nem azt mondják nekik, hogy ez vagy az nem szabad, de alkalmas foglalkozással töltetik velök idejüket, a mi egyszersmind a későbbi oktatás alapját képezi. Ily irány mellett minden fáradság nélkül és úgyszólván észrevétlenül tanultam olvasni.

Házunknál volt és maradt azután még sok évig Rust Fridrika kisasszony, kit mi gyermekek, Albert öcsém és Etelka húgom, nagyon szerettünk és a ki irántunk sok gondossággal volt. Rust Fridrika anyám és ennek testvérei mellett volt azelőtt nevelőnő. Anyámat, nagyanyámnak korán bekövetkezett halála után, nevelésének befejezése vegett Bécsbe vitték Steinackernéhoz, kinek férje ott kereskedői állásban volt. Steinackerné, édes testvére Malvieux pesti nagy kereskedőnek, úri családból származott, Bécsben öt-hat serdült leánykát fogadott magához nevelésre. Köztök voltak édes anyám és testvére; a későbbi Bárczayné, és egy Harrach comtesse, ki azután morganatikus házasságra kelt a porosz királylyal és a kit férje liegnitzi herczegnővé tett. Nevelésök befejezése után anyám és néném atyjokhoz mentek Deregnyőre, s ekkor Steinackerné is lejött és magával hozta Rust kisasszonyt, a ki anyámnál ennek egészen férjhez meneteleig folytatta a nevelést és minthogy nagyatyám anyám férjhez menetele után nemsokára meghalt családunkkal kezdetben

Dereglyőre, később Tuzserra jött. Rust kisasszony a neveltje iránti szeretetet átvitte annak gyermekeire is, és mi is benső ragaszkodással voltunk ezen áldott jó nő iránt. Kitünő műveltségű, gyöngéd, jószívű volt. Tuzséron, hol nem volt alkalmunk bárkivel is németül beszélni, ő tanított bennünket a német nyelvre. Kitünően művelte a classicus zenét és bennünket is tanított. Édes anyámnak oly örömet szerezünk jártaságunkkal a zenében, hogy már az ő kedvéért is naponként órákig ültünk a zongoránál. Engem akkor ez irányban kitünő tehetségnek tartottak, mert nemcsak az alapfogalmakat sajátítottam el, hanem még mielőtt a komoly tanulmányokhoz kezddhettem volna, a kevés terjedelmű hangjegyekre képes kezzel már is úgy játszottam, hogy rendkívüli örömet okoztam anyámnak. Ezen mondhatnám szenvedélylyé vált zenei gyakorlatok 1830-ig tartottak, midőn ideglázban súlyosan megbetegedtem és fölépülvén, anyámnak sajnálkozására elvesztettem a zene iránti minden képességemet és elfelejtettem azt is, a mit addig tanultam.

Mint mondtam, magam sem tudom, hogyan: olvasni kezdettem. Édes atyámnak egy igen régi szolgája volt, még nagyatyámtól maradt reánk az az öreg huszár. Vele jártunk mi gyermekek a kertbe, enyhe helyekre a rekkenő nyárban s ott ismertetett meg engem az ő legkedvesebb olvasmányai-val. Emlékszem még, mintha ma volna, midőn átadta nekem *Rontó Pált* és *Genovára* históriáját és midőn gondolta, hogy jól haladtunk már az olvasásban, Gyöngyössitől Lónyay Anna történetét adta oda olvasni. Szó van ebben Gerőről, kinek ivadékai még ma is élnek Haranglábban, mely Nagy-Lónyához tartozik és a kik még a forradalom után is éveken át elhozták hozzánk ajándékba első terményöket azzal, hogy: mint tudnánk jóízűen enni, ha az első gyümölcsöt el nem hoznók a mi urunknak.

Tuzséron történt, igen élénken emlékszem rá, midőn egy este atyám édes anyámmal a nagy kandalló-szobában ült és ekképen szólott hozzánk: No fiaim, egy fontos dolgot akarok veletek közölni. Eljött az ideje a komoly tanulásnak. Most jövök Debreczenből, beszéltem a püspökkel, a rector-professzorral és hozok nektek egy ifjú embert, a ki kitünő műveltségű és az iskola legjelesebb tanulója, ma este érkezik meg. Nehány komoly oktató szót mondott még atyám és

mi megígértük, hogy mindazt, a mire figyelmeztetett, megtartjuk és igyekezni fogunk szüleink meglegedésére kifejezni azt a szorgalmat, melyet tőlünk várnak. Már égtek a gyertyák, midőn belépett egy szálas, szép fiatal ember, a bajusza még csak pelyhedzett: Békássy Sándor. A szobában való rövid időzés után karon fogott hármunkat és átvitt a maga szobájába. Emlékszem, hogy arra a faládára ültetett bennünket, melyben holmija volt s oly kedvesen elmulattatott, hogy el sem akartunk tőle válni.

Békássy Sándor hat éven át volt tanítónk. Ez idő alatt oly készséget nyertem mindenben, hogy egyenesen a gymnasium harmadik osztályába léphettem be. A mint nevelésem dolgában édes anyámnak köszönhetek mindent, tanulmányaim körül Békássy Sándoré az érdem. Kezdetben, midőn még nem tértünk át a komoly tanulásra, a napnak nagy részén keresztül játszott velünk és beszélgetéseivel igyekezett bennünket oktatni. Különösen kedvelte húgomat, a ki több, mint két évvel fiatalabb volt nálam. Annyira összeszoktunk mi testvérek, hogy húgom nem is tudott tőlünk külön ellenni és volt türelme a hosszú leckezen át velünk együtt végig hallgatni a tanítást. Midőn egyszer talán figyelmetlenség következtében, a deák nyelvből nem tudtunk Békássynak felelni, húgom felelt helyettünk.

Általában mondhatom, hogy három olyan egyetértő s egymást szerető testvér, mint mi voltunk, alig található. Ritka volt az az eset, hogy egymással torzsalkodtunk volna. Egyszer megtörtént, hogy én, az idősebb és a kissé mérgesebb természetű, Albert testvéremmel összekaptam. Tisztán emlékszem, mit mondott nekünk akkor édes anyánk, miként szólt az indulatosság gyászos következményeiről, és én egészen ellágyúlva Albert nyakába borúltam s attól az időtől fogva soha egy pillanatig sem történt, hogy valami ellentétesség vagy csak félreértés is lett volna köztem s Albert közt. De mások irányában is mindig azon igyekeztem, nehogy az indulat elragadjon, és hogy valaki iránt igazságtalan ne legyek.

Minthogy már Békássyról szólok, elmondom életének további történetét is, a mennyire velünk kapcsolatban van. Budán laktunk már, midőn a hat esztendő eltelt s atyám a vele kötött szerződés értelmében több ezer forintot adott neki

végkielégítésül. Vezette a vágy, hogy ismereteket szerezzen és világot lásson. Bejárta Németországot, benézett az ottani protestans egyetemekre, meglátogatta Olaszországot, megtekintette műkincseit, s egy esztendő múltán — a mint atyámmal és az ekleziával megállapodása volt — Nagy-Lónyára ment papnak. Nemsokára azután eljegyezte magának a paládi pap leányát. Évekig tartott volt a szerelem kettőjük közt. Békássy nagy ünnepekre mindig eljárt hozzájuk, s hozott menyasszonyától ajándékul egy szerény virágceszerépben nefelejcset, melyet gondosan ápolt, fekete rigóját pedig mátkája nevének kimondására tanította. Nagy-Lónyán, mint pap letelepedvén, átvette az elhanyagolt egyház vezetését. Hogy mily nagy eredményeket képes ernyedetlen szorgalommal, odaadó buzgósággal, erkölcsi tanítás és jó példa által egyházában egy szerény pap elérni, azt megmutatta Békássy. Az azelőtt korhely népből példás, jó, derék emberek lettek, a régi kis templom nem volt elég a hallgatók befogadására. Minthogy meggyőződése volt, hogy az egyháznak erkölcsi átalakítását az iskolán kell kezdeni, kezébe vette a nép oktatását. Tanítónak csak fiatal embert fogadott be s előbb maga oktatta őt. Mindennap eljárt a falusi iskolába, kézikönyveket írt, melyekben akkor nagy hiány volt, a vallást maga tanította, a confirmatióra maga készítette elő a gyermekeket. Az új generatióból szorgalmatos, vagyonos és erkölcsileg emelkedett lakosság támadt, és Békássy munkásságának nyomai, bár idő múlt el azóta, még ma is láthatók. Becsületet tudó, erkölcsileg művelt, vagyonos egyház vált Nagy-Lónyából. Azelőtt mindig volt lónyai ember a tömlöczben, évtizedekig azután egyetlen egyet sem zártak el.

Midőn 1841-ben iskoláinkat végezve, mindkét testvérek Nagy-Lónyára mentünk lakni, a tanító és tanítvány közötti viszony baráti viszonyná lett. Házunk a falu végén, a paplak a másik végén van. Midőn gazdasági dolgainkat elvégeztük, papunk pedig egyházi ügyeit elintézte, a hosszú téli estén, ha családi körében akart is maradni, erővel elvittük az úri lakba s az estéket kedélyesen együtt töltöttük el. Mi, a kik azelőtt az atyai háztól nem voltunk távol, abban találtuk most vigaszunkat, hogy Békássyval lehettünk együtt.

Békássyt később a beregszászi egyházhoz, Beregmegye legkitünőbb egyházához hívták meg, s ott is hasonló nagy

eredményeket ért el, sőt megalapította a beregszászi gymnasiumot, a templomot orgonával látta el s általában ez egyház gyarapítására egész haláláig sokat tett.

* * *

Édes atyám az 1829—30-diki országgyűlésről, melyen mint Beregmegye követe volt jelen, haza érkezvén, anyámnak elbeszélte országgyűlési élményeit és én nagy érdeklődéssel hallgattam azokat. 1830 újév estején a család együtt ült a kandalló tüzenél, midőn a póstatrombita megszólalt és staféta jött édes atyámhoz. Gróf Vay Ábrahám, ki Beregmegye főispáni helytartója és később Mármarosmegye főispánja volt, tudatta atyámmal, hogy újév napján fia született: Ádám.

A beköszöntött újév eseményekben gazdag volt. Tavasszal a cholera mutatkozott Zemplénmegyében s midőn jobban terjedt, ott parasztlázadás tört ki és a szomszédság következtében tartani lehetett attól, hogy hozzánk is átesap a forrongás. Atyám erélyes intézkedéseinek volt köszönhető, hogy Beregmegyében a baj nem öltött nagyobb arányokat. De midőn édes anyámmal mi gyermekek átmentünk Deregyőbe, melynek környékén már dühöngött a lázadás, bátyámnak Petrovics nevű inspectora közel volt ahhoz, hogy meggyilkolják. Veszedelme onnan támadt, hogy a park szelén levő bástyáról csitítólág szolt a néphez, mire lerántották és elvitték Butkára. Báró Eötvös Ignác, József atyja, királyi biztossá kineveztetvén, az elfogott lázadó parasztok ellen rögtönítelő bíróságot alkalmazott. A deregyői kastély pinczejében számosan voltak elzárva. Az executió után, midőn Lónyára haza mentünk, emlékszem, hogy borzadva rázkódtam össze a majdnem minden határban levő fölakasztott és az akasztófán hagyott holttestek láttára.

A cholera terjedése miatt édes atyám bevitt bennünket Beregszászra. A rémület nagy volt és minthogy a ragályos betegség leginkább a megye felsőbb részeiben terjedt és Beregszászon is mutatkozott, mindnyájan Munkácsra mentünk. Munkács magasabb vidéken, közel a hegyekhez feküdven, az orvosok egészségesebbnek tartották. Emlékszem, hogy atyám huszárra, ki este még fölszolgált, másnap reggel meghalt.

Édes atyám innen a szolyvai fürdőbe ment velünk, és vele jött a megyei bizottság, mely atyám elnökelete alatt tette meg az intézkedéseket. Minden levelet keresztüllyukasztva chlór-mésszel és más szerekkel megfüstölték. Csak így volt szabad a leveleket behozni. Sőt a parasztemberek is, kik a leveleket hozták, gubástól füstölésnek vettettek alá. Mi gyermekek cholerasdit játszottunk, mi is füstöltünk mindenféle füvekkel és vittük a holtak listáját.

Édes anyám is súlyosan megbetegedett, nem ugyan choleraiban, de inlázban. Aggódtunk miatta és én Szolyván a fából épült fürdőház tornáczán történetesen meghallottam az orvosok consultatióját édes anyám állapotáról. Az orvosok véleménye kedvezőtlen volt. Nagy fájdalom vett rajtam erőt és úgy éreztem, hogy anyámat túl nem élhetem. Fölmásztam a fürdőhöz vezető csatornára azzal a szándékkal, hogy a mélységbe ugorva inkább meghalok, mint hogy édes anyámat túléljem. Atyám patvaristája azonban meglátott és becsukott a szobába.

Nevelésünk nagy változást szenvedett, midőn a falubeli gondos szülői fölügyelet és a kitünő tanító vezetése után egyszerre Budára a piaristák által föntartott és tisztán a latin nyelvre alapított gymnasiumba kerültünk. Atyám 1832-ben a helytartótanácsához tanácselnökké neveztetvén ki, Budára jöttünk lakni az Ambrózy-házba. Addig magyarul tanultunk mindent és tudtuk is jól magyarra fordítani a deák classicusokat; most egyszerre a deák lett a tanulás nyelve; a kérdésekre deákul kellett felelni és deákul kellett beszélni, a mi eleinte nehezemre esett. A második félévben már sikerült a nehézségeket leküzdenem és tanárom nyilatkozata szerint, ha nem is egészen folyékonyan, de hibátlanul beszéltem latinul. Midőn egyszer Békássy azt mondotta atyámnak, hogy nagy erőfeszítésébe kerül a fiúknak a deák nyelvet jól elsajátítani, atyám azt válaszolta, hogy Kovacsits országos archiváriusnak a fia négy éves korában már deákul beszélt, Békássy erre azt mondotta: hisz ügyyel-bajjal meg lehet tanulni, de ha nem is fog a fia oly folyékonyan deákul beszélni, mint a Kovacsits fia, tudom, ember válik belőle.

A deák nyelvben való haladásomat azon pajtásoknak is köszönöm, kikkel az iskolában együtt tartottam. Köztük voltak Luby Pista, Bors Kelemen és Köffinger Rudolf. Legjob-

ban a falu hiányát éreztük, azért anyám egy kertecskét bérelt a vár fala alatt, hogy ott a szabad levegőn játszhasunk és folytathassuk a falusi mulatságokat.

A harmadiktól az ötödik osztályig igen derék, humánus piarista tanár volt az osztályvezetők: Zimmermann Jakab, a ki arra a fáradságra is ráadta magát, hogy a tantárgyak közül többet, különösen a természettudományokat, magyar nyelven külön órákban magyarázza. Mi ezt hálásan fogadtuk, ámbár e tanulmányoknak az egész életre kiható fontosságát akkor még nem fogtuk föl. Osztályvezetők igazán humánus ember volt, soha sem szabott ránk testi büntetést, pedig az akkor szokásban volt s azokat az ifjakat, a kiknek haladásával meg volt elégedve s a kiktől valamit várt, magához hívogatta és tanulmányaikban folyton segítette.

Azon házi tanítókról is megkívánok még emlekezni, a kikkel a sors összehozott. Ilyen volt valami Hlavacs nevű expiarista. Tökéletes ellentéte Békássynak. Bizalmunkat sohasem iparkodott megnyerni s beérte azzal, hogy egyszer végig olvassa velünk a leczkéket. Korlátolt, szűk látkörű ember volt. Vasabrincs közé szorított volna, hogy csak azt tudjam, a mit az iskolában megkívántak. Én azonban szükségét éreztem annak, hogy ennél többet is tanuljak. Elvégeztem mindazt, a mit az iskolában tudni kellett, de azontúl is fölhasználtam az időt a magam kiképzésére. Elképzelhetni azt az ijedséget, mely Hlavacsot elfogta, midőn egyszer nálam találta Schiller történetét: *Der Abfall der Niederlande*. Sietett vele tanáromhoz, tiltsa meg nekem azt a veszedelmes irányt, melybe az ő szavára nem hallgatva, sülyedtem. Zimmermann, a helyett, hogy megszidott volna, megdicsért s így szólt hozzám: ön mindig tudja azt, a mit az iskolában kérdezek, és csak örülök rajta, hogy kiképzése végett ilyen jó könyveket olvas. Folyton magához hívogatott ezután, látni kívánta, mit olvasok, és minthogy el is kérte tőlem a könyveket, azt hiszem maga is olvasta. Megveregette vállamat és így szólt hozzám: Ne hallgasson arra az elposványosodott emberre.

Hlavacs egészen a hatodik osztályig maradt nálunk. Atyám meg akarván őt jutalmazni, az Eszterházy-uradalomban dominális fiscalis álláshoz segítette. Édes atyám akkoriban nagyon el volt foglalva és mások ajánlatára egy embert fogadott mellénk, a kinek nevét már nem is tudom, ki része-

ges alattomos, ravasz volt, és kitől a szó teljes értelmében sem én, sem testvérem soha egy sor tanítást sem kaptunk. Szüleink Nagy-Lónyára menvén, mi — akkor már öntudatos fiatal emberek — magunkra maradtunk. A pinczekulcs Albertnél volt és tanítónk mindig kényszerítette őt, hogy bort, hegyaljai és somlyait, hozzon neki a pinczéből. Békében hagyott bennünket, ha békében alhatta ki részegségét. Egyszer fölébredt benne a lelkiismeret, hogy mégis csak illenék velünk foglalkozni. Félig mámorosan, kipirosodva szobánkba jött és kérdezgetni kezdte, mit tanulunk? Válaszunk az volt: Ön nem törődött eddig velünk, kár, hogy most fárasztssa magát; tanulunk mi eleget, a többivel ne gondoljon. Erre dühbe jött, a sarokban álló botot megragadta s reánk támadt. Több sem kellett, vettük sétabotunkat, jól elpáholtuk és fölhívtuk, hogy távozzék azonnal. Azt felelte: nem teszi addig, míg édes atyámnak nem jelenti a dolgot. «Majd egyidőben teszszük meg a jelentést» feleltük mi. Leírtuk atyámnak a jelenetet és az volt a következés, hogy azonnal távoznia kellett, és ez iskolai évnek egyik felét tanító nélkül fejeztük be.

Mielőtt áttérnek egyetemi életünk leírására, megemlékszem még Sasku Károlyról, ki akkoriban, mint mernök a tiszai mappális osztályban volt alkalmazva. 1837-ben velünk lakott Pesten, hova leköltözködtünk az Egyetem-útczába a Palikucsevni-házba. Saskunál eredetibb egyéniséget alig ismertem. Alapos készség párosult benne a legimpracticusabb gyermekies együgyűséggel. Nagy szeretettel és érdeklődéssel volt irántunk és a legnagyobb buzgalommal igyekezett bennünket a tanulásra bevezetni. Folytonosan buzdított a lovagias gyakorlatokra, vivásra, úszásra, lovaglásra és hogy czeljét annál jobban elérje, tudományos alapelvek szerint mindezen gyakorlatokkal megismerkedett. A quintet, quartot theoriában igen jól értette, valamint az úzás elméletét is, és ezeket óráhosszakon át magyarázta nekünk, sőt rajzokkal is illusztrálta. A physikát, a chemiát a legnagyobb lelkiismeretességgel tanulta s azután ékesszólóan tanította nekünk. Élvezet volt őt hallgatni. De midőn a gyakorlati térre kellett volna átmennie és eljött velünk az úzóiskolába, csak a hosszú grádicsról nézte a mi gyors haladásunkat. Én négy óra alatt fölszabadultam az úzásban, testvérem pedig egy hét alatt. Midőn fölhívtuk, hogy mutassa meg elméleti ismereteit

a praxisban, kötélén tartva magát bocsátkozott a vízbe és nem is vitte többre három esztendőn át; a lovaglásban pedig még ennyire sem ment, noha mindig sarkantyút viselt, és nemkülönben volt a vívással is.

Szegény Sasku erkölcsileg a legbátrabb ember volt, az életben a leggyávább. 1838-ban a nagy árvíz alatt én és testvérem csolnakot kerítettünk hatalmunkba és éjjel-nappal jártunk rajta, hogy segítsünk menteni. Ráakartuk venni Saskut, hogy velünk tartson, de nem volt bátorsága az első kísérletet kiállani. Fölvettük a csolnakba, de oly ügyetlen volt, hogy közel állt a vízbe bukáshoz, s azért az invalidusok palotájánál ki is tettük őt a szárazra.

A nagy események nagy változásokat idéznek elő; a gyávát és ügyetlent bátorrá és ügyessé alakítják át. Midőn a forradalom kitört, sok ideje múlt már, hogy Saskuról alig hallottam valamit. 1848-ban, midőn Sukorónál az első ütközet megtörtént és a magyar tüzérség kiállítása és felszerelése elhatározottatott, az útczán találkoztam vele. Nagy büszkén, emelt fővel, csillogó szemmel jött elém. «Uram — így szólt — önök engem gyávának tartanak, megmutatom, hogy hős leszek. Beálltam pattantyúsnak és tudja, mire vállalkoztam? az ágyúnál arra a helyre, mely a legveszedelmesebb. Mérnököt kerestek, de én közpattantyúsnak álltam be, olyan helyet választottam magamnak, hogy midőn a töltést az ágyúba tolják, ha oda egy szikra ér, a két kezem odaveszhet.» Később hallottuk, hogy a kápolnai csatánál a legvitézebb pattantyús a mi Saskunk volt. Ezután nem hallottam róla egyebet, mint hogy vitézsége fokról-fokra mind jobban kitűnt és előléptetésekben is részesült. Midőn a forradalom végen a miniszterium Aradon volt és Kmettyre bízott ama vitéz hadtest, mely legutóbb győzelmet aratott, odaállottam, hogy e szép rendben levő bataillont elmasírozni lássam, s az élén nagypeczkesen Saskut pillantottam meg. Most is sarkantyús csizmában volt és nyakravaló nélkül, a mit teoriából soha sem viselt, mert azt mondta, hogy szorítja a nyakát, a vér nem cirkulálhat eléggé s ez az észbeli tehetségekre is károsan hat.

Alig vártam, hogy szállására menjen a hadtest, s ekkor utoljára találkoztam a szabadságharcz alatt Saskuval. Az entusiasmus, melylyel a hadjáratról beszélt, vitézsége, melyet

másoktól hallottam, bizonyítja, hogy nagy események közepette a leggyávabb természetű is hőssé lehet.

Később gyakran találkoztam szegénynyel, midőn az akadémia tagjának választattam s ő ott, mint corrector működött. A helyesírás szabályai szerint a legnagyobb pontossággal végezte az akadémia iratainak correcturáját. De akkor már az esze nem igen volt helyén. Azon mániában szenvedett, hogy üldözik és bárhova költözködik, nem alhatik nyugton. E miatt sokat változtatta szállását, de mindenütt hallotta valamelyik szögletből az összeesküvők és üldözők suttogásait. E mellett azonban nem tett hibát egyetlen egy correcturában sem. Az a különössége volt továbbá, hogy az akadémia elnökénél kikötötte, hogy szerény correctori fizetését, melyből élt, mindig aranyban vagy ezüstben adják ki neki, mert ő az osztrák pénzt, a minek a bankót tartotta és melyen a kétfejű sas van, el nem fogadhatja. Általában, még midőn tanítónk volt, nem egyszer fejtette ki theoriáját, hogy a becsületes embernek készen kell lenni, inkább éhezni és meghalni, mint hogy bármiért vagy bárkinek kedvéért nem tisztességes dolgot tegyen.

* * *

Áttérek most egyetemi éveimre. Az akkori tanrendszer szerint hat gymnasiumi osztály elvégzése után léptek át az ifjak, illetőleg gyermekek az egyetemi tanfolyamba. 1837-ben volt midőn a 14—15 éves ifjából álló tanfolyamba kerültem. Ma az ilyen korú ifjút éretlennek tartják; mi eretteknek hittük magunkat, s ehhez mértén igyekeztünk viselkedni.

A gymnasiumi tanítási rendszert az egyetem szabad tanulási rendszere váltotta föl. Minden egyes tantárgynak külön tanára volt, és minthogy az én évfolyamomban közel háromszázan voltunk, a terem, hol az előadásokat hallgattuk, mindig zsúfolásig megtelt. Mint akadémiai polgárok a komolyságot és szorgalmas tanulást tartottuk kötelességünknek. Tanulótársaink közt voltak: Madách Imre, gróf Andrássy Manó és Gyula, Beniczky Ödön, báró Balassa Antal, Kállay Gusztáv, Boronkay Rudolf. Alig voltunk együtt néhány napig, egyike lettem azoknak, kik a többieknek irányt adtak.

Lakásunk közel volt az egyetemhez és szokássá lett, hogy a jelesebb ifjak nálam jöttek össze az egyetemi órák meg-

kezdése előtt és a leczkék után. Egy nemesebb irányt tűztünk ki magunknak. Szorgalommal, igyekezettel tanultunk, nem az iskolai disciplina következtében, de saját elhatározásunkból. Buzdításomra előzetesen tanulmányoztuk minden leczke előtt az előadandó tárgyakat. Mondottuk egymásnak, hogy hasznos polgáiraivá akarunk lenni a hazának s erre kell, hogy tanuljunk, ismereteket gyűjtsünk. Általában azon korszakot a nemes törekvés jellemzi. Irodalmi munkásságot folytattunk, hogy magunkat kiképezzük; alapítottunk egy írott folyóiratot, mely természetesen nem a nyilvánosságnak volt szánva, hanem egymás dolgozatait bíraltuk meg abban. Az egyes számok nálam állitattak össze és mindenkinek joga volt a maga munkáját oda beírni. Valódi értekezések voltak ezek különböző tárgyakról. A legbuzgóbbak közé tartozott Madách, ki többnyire költeményeket igtatott be. Gúnyosan *Mixtura*-rának neveztük a lapunkat, mert mindenkinek az eredeti eszméit, bármily zavarosak voltak is, foglalta magában. De, mert a föladat az is volt, hogy egymás munkáját megbíráljuk és a kritikát a lapba bejegyezzük, ebből az apprehensiók végtelen sora támadt, úgy hogy a keserűségek következtében elhatároztuk, hogy kiki tartsa meg magának a dolgozatait, vagy közölje barátaival, de egymás kritikája alá ne bocsássa.

Madách közt és köztem őszinte, bizalmas barátság fejlődött. Ő már akkor is túlságosan érzékeny volt. Abból, a mit írt, leginkább versekben írott tragédiáira emlékszem. Én is épen *Gibbont* olvasván, ráadtam magamat, hogy *Lucretia* című öt fölvonásos szomorújáratot írjak, melyet Madách kegyetlenül megbírált, úgy hogy a drámai kísérletekkel fölhagytam. Tuzseron még ma is megvannak ez időbeli dolgozataink.

Az irodalmi körhöz a két gróf Andrássy nem tartozott. Manó csak csintalankodni jött el. Ket ízben közel álltunk ahhoz, hogy pajkosságért komolyan disciplinális büntetés alá essünk. Egyszer Weszerle történettanárnak, ki nagy emphassal adta elő leczkéit, előadásáról tizen-tizenketten elkéstünk. Weszerle megállt előadásában és lehordott bennünket. Erre az egész osztály elkezdett lábbal dobogni, úgy hogy a tanárnak szava sem volt hallható, mire ő azt a gúnyos megjegyzést tette, hogy: equi generosi a kötelesség teljesítésében egymással versenyeznek, dobogni azonban csak a szamarak

szoktak. Erre úgy fölingerültek a pajkosabbak, hogy a következő leczkénél a kathedrától egészen közel a padokhoz puska-port tettek és midőn a tanárt jönni hallották, taplóval meggyújtották s alig telepedett le Weszerle, a meggyújtott puskaapor tiuze kigyóként szaladva, meglehetősen terjedelmű explosióvá lett. Emlékszem, hogy Albert testvérem még nem ült helyén, hanem közel állt az ablakhoz és e miatt neki tulajdonították a fölggyújtást s mint az egésznek okozóját őt akarták megbüntetni. Földváry Gábor, az akkori alispán fia, indignálódva azon, hogy ártatlan szenvedjen, holott ő volt egyike azoknak, kik a taplót meggyújtották, önként jelentkezett, mire az egész osztály fiatalsága egytől-egyig kijelentette, hogy ő a bűnös. Bűnös nem találhatván, semmifele következése a dolognak nem lett.

Tanultunk bizony mi, a mennyire tőlünk tellett, kiki képessége szerint. A pajkosak és restek közt az első felév után erős kimustrálás történt, nekünk szorgalmasabbaknak pedig az erkeke emelkedett. Kedves tanárunk volt a mathesisben Wolfstein. Én már óra előtt tanultam, úgy hogy Wolfsteinnek szokása volt, midőn egy problémát föladott, engem fölhívni, hogy magyarázzam meg. Az összes tantárgyakban, egyet kivéve, első voltam. De nem értem be a rendes tantárgyakkal, hanem hallgattam másokat is. Különösen nagy tisztelettel voltunk Horvát István iránt, ki a magyar irodalom történetét és a diplomatikát adta elő. Annnyira ment akkor a vágy a magyar nyelven tartott előadásokat cultiválni, hogy az egészségтанból is seregesen hallgattuk Toldy — akkor még Schedel — Ferencz előadását azért, mert magyar nyelven tartotta. A fiatalságot a köteleesség teljesítésének igyekezete és a magyar szellem jellemezte. A rendes tantárgyakat deákul tanították, de a mit magyarul tanítottak, ha nem is tartozott évfolyamunkhoz, mint rendkívüli tárgyat hallgattuk.

1838-ban a tanév második felében volt a nagy árvíz, mely néhány hetre megakasztotta az egyetemi tanítást. József nádor, ki atyámat mindig kegyeiben részesítette, őt nevezte ki királyi biztosnak az árvíz alkalmából. A ház, a hol laktunk, veszelyben volt, földszintjét elborította a víz, a falak repedeztek. Atyám Budára szállította anyámat jó barátjához, Nyéky helytartótanácsoshoz. Én és testvérem nem maradtunk nyugton. Kezdetben üzeneteket vittünk, atyám rendeleteit, az invalidusok palotájába és a szerviták épületébe, melye-

ket nem borított el a víz. Sikerült egy csolnakhoz is jutnunk és egész éjen át mentő kísérletekkel foglalkoztunk és fáklyákat vittünk Wesselényinek. Láttuk, a mint István főherczeg az árvizet megtekintve, buzdította a mentőket. — Később inség támadt s atyám nagymennyiségű kenyér behozatala iránt intézkedett. Testvéremmel egy csolnakban hordtuk az eleséget a reformátusok templomába, hova sokan menekültek. Híttuk nevelőnket, Saskut, is magunkkal, de ő elvesztette minden bátorságát. Sokan menekültek a Károlyi György palotájába is. Még ma is lelki szemeim előtt van, a mint az ifjú és szép grófné segélyt nyújtott, vigasztalta a menekülőket és a legdiszesebb salonokba kísértette őket.

Az árvíz harmadik napján kaptuk atyám rendeletét, hogy: fel Budára. — Emlékszem, hogy a Rózsateren egy füszerkereskedésen levő sárkány alatt kellett csolnakunkkal elmennünk, hogy Budára jussunk. Az ilyen gyermekkori emlékeket nem felejtí el az ember soha. Ma is hallom Wesselényi harsogó szavát, melylyel buzdított, és a hol zavar volt, rendet csinált . . . Pesti lakásunk dülöfélben volt. Anyám a többi gyermekekkel együtt Nagy-Lónyára ment és nekünk, a két testvérnek, nem maradt más hátra, mint anyám volt nevelőnőjéhez, Steinackernéhoz költözködni.

A philosophiai cursust elvégezve, a szünidőt Lónyán töltöttük. Anyámnak jó barátnéja volt nagynéném Lónyay Józsefné, Cziráky Antalnénak unokatestvére. Cziráky János pár évvel volt előbbre, mint én, ő a jogi cursust végezte, én a philosophiait. Lónyán a gesztenye-alléban, hol reggeliztünk és néha ebédeltünk is, anyám egyszer levelet olvasott föl, melyet Lónyay Józsefnétől kapott, a ki leírta azt a nagy örömet, mely őt, Cziráky János édes anyját és az egész Cziráky családot eltöltötte, hogy fiok letette a doctorátust. Anyám ekkor azt találta mondani atyámnak: Be boldog asszony az a Czirákyné, hogy fia letette a doctorátust. Én nem szóltam semmit, könyveim velem voltak, titokban neki estem a tanulásnak, folyamodtam a facultáshoz a vizsgára bocsátásért és megkapván reá az engedélyt, a tanfolyam megkezdése előtt praëclarummal letettem a rigorosumot. Mikor megkaptam a diplomát, édes anyámmal mentem vele: Most már nincs több joga Czirákynénak fiának örülni, mint neked, édes anyám.

Megkezdődött a jogi tanfolyam; elérkezett a jogászbál

ideje. Mindig szokás volt harmadéves jogászt elnöknek választani. Az egyik rész Szentgyörgyi Horváthot kívánta, a másik — nagy meglepetésemre — engem tűzött ki. Hallatlan volt akkor első évbeli jogásznak bál-elnökké választása. Nem is vállalkoztam reá s így Jankovics Györgyöt kiáltottak ki. Nagy szakadás állott be ennek következtében a juristák közt, heves kifakadások történtek és az egyetemi senatus engem kért, hogy csitítsam társaimat. Nem sikerült és a vége az volt, hogy mi is, a harmadévesek is külön bált adtunk.

1840-ben atyám kineveztetvén az udvari kancelláriánál udvari tanácsosnak és referendáriusnak, ismét nem volt Pesten hol laknunk. Özveggy Máriássyné született Szepessyhez mentünk lakni, a ki kitünő, jótevő, igazi derék magyar asszony volt és Szemere Bertalant, kihez rokonság csatolta, reábirta, hogy fiával, Máriássy Bélával, járja be Magyarországot. Szemere ez utazások közben leginkább a börtönrendszert tanulmányozta. Mariássy Bélának ezután nevelője és tanítója Podhorszky Lajos volt. Sokat tanultam tőle is; alapos tanulmányai következtében majdnem minden tárgyban nagy készsége volt, de különösen kiváló tekintély volt a nyelvészetben és a nyelvismeretekben. Nagy ügyességgel bírt a testgyakorlatokban is, különösen ismeretes volt, mint kitünő vívó. A vívást testvéremmel és a két Andrássyval tanultuk és gyakoroltuk már az előbbi években. Vívómesterünk az öreg Friedrich volt, a ki legalább másfél évig a törvívásban gyakorolt bennünket, azt mondván, hogy ez az alapja az egésznek. Később fia vett át bennünket, kinek a még most is élő Keresztessy volt a segédje. Reggel hat órától nyolczig vívtunk mindennap Andrássyékkel; egyik nap mi fizettünk, másnap ők fizettek.

Ily előkészületek után bátran vívtam az első párbajt. A farsang alatt testvéremmel eljártunk a bálókba s ott egy jelentéktelen dologban megsértettem egy főhadnagyot. Földvály Miklós testvére Laura — később Ghyeczyné, most báró Marschallné — szép lány volt. A français megkezdődött, az első taktusokat játszották és ő tánczos nélkül ült. Nincs tánczosa? mondom neki. Azt feleli: a mint látja, nincs. Elvittem én a colonneba. Egy főhadnagy, báró Böhm, fölszólít: adjam át neki tánczosnőmet, mert ő volt vele engagírozva; de mint-hogy már karomon vittem s ő intett, hogy ne engedjék, eluta-

sítottam a főhadnagyot. Másnap reggel egy hórihorgas magas főhadnagy jön hozzám és báró Böhm nevében párbajra hív. Oly büszkének éreztem magamat, mint egy tizenhét éves fiatal ember magát csak érezheti, hogy velem főhadnagy párbajt vív. Másnap tíz órakor az egyetemen volt dolgom, mert Fabinyi Theophil, ki egy évvel járt alattam, mint doctor philosophiæ-t engem kért föl az ő oppugnatiójára. Azt mondtam a secundánsnak, hogy ezen keresztül kell esnem, azután szolgálatára állok. A párbaj szerencsésen végződött, én is kaptam sebet, de ő is sebbel távozott. Én még az nap elmehettem a bálba felkötött kézzel, holott ő néhány napig kénytelen volt szobában maradni és azon a farsangon nem is volt bálban.